

14. Тараненко В. *Переможців не судять* / В. Тараненко // *Літературна Україна*. – 1990. 25 жовтня. – С. 1.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 4491. – 25 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 4497. – 10 арк.
17. Шевченко О. *Три міфи московських фальсифікаторів* / О. Шевченко. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/28939>

Ростислав Гудзь

ШТРИХИ ДО ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО КОЗАКІВ (ГАЙДАМАКІВ) У КОНТЕКСТІ ВІДЗНАЧЕННЯ 250-РІЧЧЯ КОЛІВЩИНИ

Формулюючи проблему дослідження, автор насамперед прагне прояснити бачення Коліївщини як історичної події через призму використаної термінології. Справа в тому, що вживані в різний час із оригінальним значенням та контекстом поняття можуть нести відмінне одне від одного смислове й морально-психологічне навантаження, що створює передумову для хибних інтерпретацій і упереджено-замовних маніпуляцій.

До 2018 р., коли українська громадськість відзначила 250-річчя повстання Коліївщина, дослідники різних наукових шкіл не знайшли порозуміння, не прийшли до єдиної думки щодо близької за змістом характеристики, а головне – оцінки цієї суперечливої історії. Тож, маємо підстави констатувати, що трактування трагічних і водночас героїчних подій у Правобережній Україні 1768-го й наступних років, у тому числі в новітній історіографії, зберігає видиму полі-центричність. Таке розшарування думок буде, радше всього, зберігатися й надалі, принаймні до того часу, доки люди лишатимуться розділеними національними кордонами, політичними уподобаннями, історично сформованими ідентичностями чи навіть особистими (анти)симпатіями.

Уже причини, які зумовили цей «останній спалах» козаччини, викликають помітне різночитання. Деякі дослідники, міркуючи стереотипно, вважають, що події були спровоковані релігійним і національним гнітом. При цьому вони не завжди поспішають пояснювати – в чому сутність національних уявлень і релігійних почуттів людей ранньомодерної доби? Кажучи інакше, чи вважали себе козаки М. Залізняка й І. Гонти «українцями»? Якщо ж ні, то ким тоді? Не набагато переконливіше виглядають розмисли і тих фахівців, котрі основні мотиви «народного бунту» шукають у соціальній сфері. Попервах такий підхід може видаватися вповні логічним, але коли чуємо такі поняття як «класові бої», «соціальні розбійники», «селянська революція», «нова козацька революція», то це наштовхує на думку, що ми втрачаємо зв'язок із реальністю. Бо й справді, навряд чи ці терміни (а по суті міфологеми) наближають нас до адекватного схоплення тієї історичної дійсності.

У пошуках роз'яснення проблеми історичної пам'яті про козаків (гайдамаків) Правобережжя останньої третини XVIII ст. звертаємо увагу на те, що деякі інтерпретатори минувшини вважають їх «грабіжниками». Мовляв, це вихідці з середовища тих, хто тоді займалися сезонними промислами, їздили до Криму і в пониззя Дніпра на видобуток солі й вилов риби, при цьому дуже часто не нехтували розбоєм. Деякі полоністи, тобто історики, які віддають перевагу й симпатії «польсько-центричній» візії, узагалі іменують їх «безхатченками». Інші приписують цьому терміну – грабіжники – людей, які становили, так би мовити, «широкі народні маси» й заробляли на життя чесною працею. На наш погляд, такий поділ, особливо якщо він претендує на добре відому категоричність, позбавлений сенсу, тобто не так роз'яснює, як ще більше спотворює наші уявлення й знання цієї сторінки минулого. Вочевидь у рядах тих, хто частіше всього ідентифікував себе «нащадками Хмельницького й Богуна», вистачало і «святих», і «грішників». Нагадаємо, що за соціальним походженням у лавах численних загонів і ватаг можна було натрапити на вихідців із таких розрядів населення як селяни, козаки, наймити, міщани (ремісники), збіднілі шляхтичі, навіть учорашні російські офіцери та солдати. Щодо останніх, то, згідно «офіційних інсинуацій» фельдмаршала П. Румянцева, це були «дезертири», яких, на його переконання, треба було «покарати ще суворіше».

У спробах об'єктивно збагнути сутність історичної пам'яті про козаків (гайдамаків) доби Коліївщини варто розширити спектр оцінних підходів і міркувань. На нашу думку, розбійник міг бути одночасно і «злодієм» (рос. «вором»), і «національним героєм» (улюбленцем людей). Адже як назви в розмовній мові ці поняття відносні й на свій лад стереотипні, а справа передусім у тому, хто й з якою метою їх трактував. У цьому відношенні викликає повагу й заодно викликає певну підозру, коли деякі історики намагаються будь-що з'ясувати, ким же ті «розбійники» були насправді? У цьому відношенні дещо суперечливою виглядає епістемологічна позиція Н. Яковенко, яка, з одного боку, дає цілком доречну пораду в потребі уникати в наукових студіях методологічних (зокрема й термінологічних) пасток, з другого, на догоду історичній та сучасній «європейській кон'юнктурі» упереджено йменує козаків (гайдамаків) «соціальними бандитами» [1, 490]. Натомість Н. Яковенко досить влучно критикує «аморальність» советських істориків, які «навіть етимологічному словникові української мови накинули пояснення цього терміна (Коліївщина. – Р. Г.) не від слова «колій» (різник, що спеціалізується на забиванні свиней. – Р. Г.), а від слова «кіл», тобто дрючок, бо, мовляв, це було зброєю більшості повстанців» [1, 489–490]. Зробила це вочевидь із тією ж метою, аби підсилити тезу про односторонню жорстокість повстанців.

Тож, ще раз констатуємо – будь-яка однобічність у творенні, популяризації та ствердженні історичної пам'яті про учасників протистояння 1768 р. не є науково обгрунтованою і не відповідає історичній правді.

Щодо відзначення 250-річчя Коліївщини, то воно не отримало належної підтримки держави. Деяко більше тут зробили органи місцевого самоврядування та громадські діячі, патріотично налаштована частина суспільства. Постає питання: настільки їхніх зусиль було достатньо, аби проведені заходи торкнулися й бодай якось вплинули на назрілі проблеми формування історичної пам'яті?

Зокрема, напередодні ювілею на засіданні постійної комісії Київської міської ради з питань самоврядування, регіональних та міжнародних зв'язків депутати погодили проект рішення про відзначення знаменної дати в столиці. Пояснювальна записка до проекту рішення, прийнятого 17 травня 2018 р. була підписана депутатом ради, членом фракції Всеукраїнського об'єднання «Свобода» Юрієм Сиротюком. Це, між іншим, означало, що міськрада Києва планувала заходи, витримані в дусі ідеологічно героїзації учасників повстання. Про це ж свідчив і текст самого документа («боротьба українців проти свавілля польських окупантів...»), «вшанування національних героїв – гайдамаків). Не минулося й без спрощених закликів на кшталт «ці події і сьогодні несуть реальну загрозу всім агресорам, українофобам, ворогам української нації, які зазіхають на Богом дане право українців вільно жити на своїй землі». В обґрунтуванні ж потреби проведення тематичних урочистостей стверджувалося, що «національна свідомість, яка ґрунтується на своїй, відмінній від сусідніх, історичній долі – обов'язкова умова етнічного єдності». Тобто добре помітно, як конструктивна ідея національної єдності була підмінена спрощеним, неконструктивним, а десь і провокаційним варіантом єдності етнічної.

Як і варто було чекати, інша думка була запропонована Асоціацією єврейських організацій і общин України (ВААД). Ця частина громадськості пропонували відмовитися від урочистостей і провести заходи на увічнення пам'яті жертв повстання різних етнічних спільнот, щоб «не підривати громадянську єдність української нації і міжетнічну гармонію», яка панує в сучасній Україні. У такий спосіб ВААД ніби виконала одну з заповідей Т. Шевченка – сумувати й плакати за невинно убієнними, проте другу – гордитися, бо є ким – проігнорувала.

Присвятивши ювілейну дату святкуванню козацькому повстанню, на мою думку, влада та насамперед громадськість укріпили національних дух спільноти. Проте зробили задля цього явно недостатньо, кажучи інакше, очікування в суспільстві на такі зусилля явно перевищували все запропоноване. Цікавий факт, коли в листопаді-грудні 2015 р. в Умані відкривали пам'ятник М. Залізняку й І. Гонті, до міста з'їхалися сотні активістів – учасники АТО, волонтери, священнослужителі, просто небайдужі люди. А марш вулицями Умані представників ГО «Українське козацтво» (гетьман УК Микола Пантелюк), який відбувся 5 грудня, викликав сльози радості та схвалення багатьох місцевих жителів.

На переконання активної частини суспільства, такі заходи покликані були не лише духовно й морально зміцнювати людей, а й підштов-

хувати їх долучатися до шляхетної справи кріпити оборонний потенціал держави. В ідеалі моделювалася ситуація, що у випадку, якщо знову будуть повторюватися подібні як у 2014 р. ситуації, то українство не забуватиме того, що було й самовіддано боронитиме свій рідний край від непроханих зайд.

Проте ситуація видається ще складнішою. Серед іншого, важливо пам'ятати, що національна єдність та державна незалежність не ґрунтуються виключно на протистоянні й боротьбі. Тут доречно пригадати слова Б. Хмельницького: «Не шукайте ворогів, вони самі вас знайдуть, поспішайте шукати друзів». Тому інколи потрібно поступатися тим, чим за інших обставин не допустимо торгувати, як би це вигідно не здавалося попервах. Нація й держава тут мають чи не найбільший пріоритет і цінність.

До слова, якщо відмовитися від урочистостей з метою пошанування героїв національно-визвольних змагань і проводити подібні заходи на увічнення пам'яті жертв повстання різних етнічних спільнот, то це більш слабка позиція з погляду завдань зміцнення України як гравця на світовій арені. Треба нагадати, що в ті часи українці знаходилися під релігійним і соціальним гнітом і цей спалах протесту був спровокований певними обставинами, а саме неспроможністю еліт піти на бодай обмежений компроміс із козаками (тут як збірна назва всіх повстанців). Така позиція видається нам слушною хоча б тому, що ті ж горе-еліти невдовзі занепасть і саму Річ Посполиту. Обґрунтування й ствердження неприпустимості підміни національних цінностей на угоду кон'юнктурно-космополітичним уподобанням (за якими фактично приховуються альтернативні (ворожі) національні пріоритети) – у цьому полягає новизна авторського підходу до вирішення проблеми.

Підсумовуючи вищезазначене, варто зазначити: відзначення 250-річчя Коліївщини не отримало належної державної підтримки, ситуацію значною мірою порятувала громадськість (саме на пожертви меценатів і багатьох-багатьох громадян Черкащини та інших регіонів, а це близько 30 млн грн, в Умані було відкрито знаменитий тепер пам'ятник гетьману М. Залізняку та полковнику І. Гонті). Водночас історична пам'ять про цю подію продовжує баламутити голови новим і новим поколінням істориків. Серед невирішених ними завдань тут, як нам здається, проблема науково вивіреного тлумачення тих подій, позбавленого будь-яких упереджень і політичних спекуляцій.

1. Яковенко Н. М. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [Текст] / Н. М. Яковенко. – 3-є вид., перероблене та розшир. – К. : Кристика, 2006. – 584 с.*

Юлія Маренич

ПОСТАТЬ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В УЯВЛЕННЯХ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Козаччина – одна з найцікавіших сторінок української історії, яка дала багато непересічних особистостей, людей, для яких Україна стала змістом їхнього життя і яких можна називати велетами духу, гордістю нації. До найпомітніших постатей цієї доби належить і останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський. Його особа донині залишається об'єктом науково-пізнавальних зацікавлень, досліджень професійних істориків, таких, як свого часу були П. Єфименко, Д. Яворницький, Н. Полонська-Василенко, О. Апанович, В. Голобуцький та ін. Отже, сучасна громадськість, виявляючи інтерес до П. Калнишевського, має чудову нагоду спиратися на ґрунтовну історіографію, яка, до того ж, продовжує поповнюватися новими працями.

Нікопольщина, як історичний центр формування запорозького козацтва, де протягом XVI–XVIII ст. почергово розташовувалися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька (Стара) та Нова Січі, була краєм, де минув найяскравіший період життя й діяльності П. Калнишевського. Власне йдеться про той креативний відтинок часу, який найбільшою мірою характеризує його як «непересічну постать української історії» [1, 146]. Ця обставина спонукає наукову громадськість не лише до активізації власне історичних студій, а й краєзнавчих.

Останній кошовий отаман прожив повних 112 років. Через його долю пройшли рубежі XVII–XVIII-го та XVIII–XIX-го ст. У тих джерелах, що збереглися, його ім'я з'являється в документах архіву Коша Запорозької Січі з початку 1750-х рр., коли він займав вищі старшинські посади. Спочатку був військовим осавулом, котрий відповідав за стан і організацію війська, потім військовим суддею. У 1762 р. короткий час був кошовим отаманом, а протягом 1764–1775 рр. беззмінно перебував на цій виборній посаді. Доля так розпорядилася, що Калнишевський керував степовим лицарством в останнє десятиліття перед остаточним знищенням російським царизмом Січі («він найдовше був на найголовнішій посаді і керував у надзвичайно складний для усієї України час») [2]. Збереглися свідчення про те, що Калнишевський користувався повагою старшини та всього козацтва. У цьому відношенні його постать притягує увагу своїм «політичним хистом», що само по собі потребує додаткових критичних розвідок професійних істориків, але, вочевидь, не громадських діячів, які у своїй візії керуються іншим алгоритмом ««свої» державні та політичні діячі мають отримувати виключно позитивні оцінки.

Згідно з нечисленними, по суті фрагментарними джерелами історики простежують родовід П. Калнишевського. Зазвичай звертають увагу на с. Пустовійтівці, яке за часів Гетьманщини перебувало в складі Роменської сотні Лубенського полку (розташоване за 10 км від м. Ромни).